

Z. KARVALICS LÁSZLÓ

A szakadatlanul újralátogatható fordítástörténelem

Az információtörténeti megközelítések értelme és kihívásai

Az információtörténelemhez vezető egyik népszerű definíciós ösvény egyszerűen listázza azokat a lehetséges kutatási területeket, amelyek együttesen „kiadják” ennek a nagyjából harminc éve formálódó irányzatnak az értelmezési tartományát.

Amióta 2004-ben az első ilyen rendszerezési kísérletet készítettem,¹ némiképp megváltozott az egyes részterületek jellege és egymáshoz való viszonya. Az ezredforduló környékén még erősen élt az új történeti diszciplína félig-meddig könyvtártörténeti fogantatásának emléke. Mind a japán névadók, mind Alistair Black, az egyik „alapító atya” is következetesen *könyvtár- és információtörténelemként* igyekezett bevezetni és interpretálni ezt a megközelítést, és a tárgykör szakfolyóirata is sokáig megtartotta a „könyvtár”-at a címében, hogy aztán ez eltűnjön, és maradjon helyette az átfogóbb ’kultúra’ (*Information & Culture. A Journal of History*). Logikus és szükséges lépés volt, mert ha könyvtár, akkor mi a helyzet magával a *könyvvel és a kiadói iparral* meg persze a *levéltárral*? Ugyanolyan joggal tarthatnak számont fontos helyre egy taxonómiában mint alapvető információs szervezetek. Na és a *posztahálózat*? A *távközlés*? A *statisztikai hivatalok*? A *népszámlálások* adattermelése? A *mérésügy*? A *szellemi tulajdonkezelés intézményei*?² A *kancelláriák és a könyvelés*? A *hírügynökségek*? A *földmérés, a meteorológiai előrejelzés, a térképészet*? A *(számítógépes) jelfeldolgozás*?

Gyorsan kiderült (és William Aspray összegzése³ a szerző szándéka ellenére világossá is tette), hogy nem a különböző információs intézményekkel reprezentálható tevékenységvilágok egymás mellé illesztésével lehet „lefedni” az információtörténeti problémauniverzumot. Ezek együttesen is csak egyetlen vizsgálati tartományt tesznek ki, ráadásul nem is önmagukban, hanem a munkamegosztás bonyolódásával kialakult, meggyökeresedett, elterjedt és önálló történeti kutatásokkal többé-kevésbé feltárt *szakmavilágok* (információ- és tudásmunkák), a használt *technológiák* és az ezeket egységbe rántó *intézmények* átfogó szempontján belül.

Ebbe a kategóriába, a korábbi felsorolás folytatásaként értelemszerűen beilleszthető a fordító és a tolmács mint munkakör és tevékenység, a fordítás technológiai háttérháza és intézményi világa (a fordítóiskoláktól a modern tolmács- és szakfordító képzettségig). A

¹ Z. Karvalics László: *Bevezetés az információtörténelembe*. Budapest, 2004.

² A szellemi tulajdonvédelem hagyományosan a 18. század végétől írt története valójában több mint kétezer évvel korábban kezdődött a dél-itáliai Sybaris városának rendeletével, ahol az új ételkülönlegességeket teremtő szakácsok kaptak kizárólagos jogot annak elkészítésére – ha valaki mégis megvette, a nyereséget át kellett engednie a „jogtulajdonosnak”. A két dátum közti tartományt az ipari kémkedés és az ipari *know how* védelmének játsszmái teszik ki.

³ Aspray, William: *The Many Histories of Information*. *Information & Culture: A Journal of History*, vol. 50. (2015) no. 1. 1–23.

fordítástörténelem tehát – saját „jogán” és szuverén hagyományán túl – ugyanolyan teljes értékű részdiszciplínája az információtörténelemnek, mint az ismertebb és jóval feldolgozottabb társai, az információáramlás önálló történetet író csomópontjai, amelyek közül épp egy tucatot soroltunk fel az imént.

Ebben a tanulmányban négy dologra vállalkozom. A bevezető gondolatmenet folytatásaként igazolni kívánom, hogy az információtörténeti kutatásoknak a fentebb kiemelt *egy* típusán túl valamennyi (további hat) megközelítési mód esetében is különösen releváns lehet a fordítástörténelem hozzájárulása, és felsorolok számos olyan kutatói kérdést, amelyet információtörténeti érdeklődés szül, de a fordítástörténészek a maguk problémájuként ismerhetnek rájuk (1). Részletesebben járom körül, hogy milyen kutatási kihívásokat és újdonságokat hozhat, ha nagy történelmi/társadalmi makroevolúciós nézőponttal gondoljuk újra a fordítástörténelem válaszútjait (2). A fordítástörténelem vázlatos historiográfiájának áttekintését követően⁴ (3) amellet érvelek, hogy a fordítástörténeti kontextust érdemes kitágítani a nyelvi érintkezés, illetve a jelentéskonverzió minden történeti formájára (4).

1.

A korábbi tipológiák továbbfejlesztésével (egy még megfelelőbb rendezés megalkotásáig) ma az információtörténeti kutatások hét fajtáját látom elkülönítendőnek. Az alábbi táblázat az angol és a magyar elnevezés megadása után az egyes kategóriák fordítástörténeti alkalmazásának néhány lehetőségét villantom fel.

Angol	Magyar	Fordítástörténeti problematika
History of Information Flows, Management, Processing and (Eco)systems	Az információáramlás, -kezelés, -feldolgozás és az információs ökoszisztémák története	A fordítási igényt és helyzet(ek)et értelmező (al)rendszerműködések természetrajza, a fordítás(ok) eredményének be- és vissza-kapcsolódása más információs folyamatokba
Universal History of Information and Knowledge Work, Technologies, Professions, and Institutions	Az információ- és tudásmunka, technológia, szakma- és intézményvilág egyetemes története	A fordító- és tolmácmunka, az ezt a tevékenységet támogató technológia és a fordítás szervezeti világának egyetemes története (az „iparosított” és „gépesített” fordításig és fordítóképzésig)
Understanding the complex role of information in social history	Az információ komplex szerepének megértése a társadalomtörténetben	A fordítás elsődleges és sokadlagos „haszonvételi” formái: akkumulációs hatások, kisugárzó hatások, rejtett összefüggések
Understanding historical problems using information framework	Történeti problémák megértése információs nézőpontok mozgósításával	A diplomácia-, had- és művelődéstörténet-fókuszú fordítástörténet kiegészítése gazdaság- és társadalomtörténeti témákkal

⁴ A historiográfiai részt a Szegedi Információtörténeti Műhely 2019 októberében rendezett konferenciájának absztraktkötetében (Z. Karvalics László [szerk.]: *A fordítás kultúrhistoriája információtörténeti nézőpontból*. Szeged, 2019.) megjelent bevezetés felhasználásával készítettem (*A fordítástörténelem mint tárgy, az információtörténelem mint értelmezési keret*, 6–14.)

Conceptual history of information, Types of information, History and historiography of information sciences	Az információ fogalom-története, fajtái, az információval foglalkozó tudományok története és historiográfiája	A fordítás és a tolmácsolás kisvilágához tartozó szavak és terminusok története, teljes etimológiai környezetükkel és analógiáikkal, és maga a multidiszciplináris fordítástudomány
Information society – its history, prehistory, and origins	Az információs társadalom előtörténete, eredete és története	A 19. századot követő modernizáció technológiai, gazdasági, politikai és kulturális integrációs vonulatának fordítástörténete
Big History of information and information behavior	Az információ és az információs viselkedés „Nagy Történelme”	A Homo Sapiens és a nyelvi diverzitásváltozás dinamikájának összekapcsolódó kérdései

1. táblázat

Az információtörténeti kutatás típusainak javasolt elnevezései és fordítástörténeti alkalmazásuk

A táblázatos megközelítésmód az elvi lehetőségek számbavételét segíti. Azt, hogy közvet-e sajátos inspirációforrást az információtörténeti nézőpont, segít-e újszerű nézőpontokig jutni, kínál-e termékeny fogalmi szótárt és modelleket, amelyekkel régebbi eredmények újraértékelhetők és új eredmények megfogalmazhatók, konkrét kutatási kérdésekkel lehet körüljárni. Kezdjük néhány ilyen szemléleti kiindulópont, lehetőség és nyitott probléma bemutatásával, amelyek „táblázatos” megfelelőjét könnyű megtalálni, ha valaki szeretné azt beilleszteni valamelyik kategóriába.

Kezdjük azzal, hogy az információtörténelemben nem a rögzített, továbbított, pontszerűen felfogott 'információ' a központi kategória, hanem az *információs viselkedés*, amely a cselekvés optimalizálására szerveződik. Individuálisan a környezet reprezentációját követően jelentésstruktúrákba rendezett információkat felhasználó döntésekkel, közösségi szinten a jelentéscserének és az ismeretek, generációk és csoportok közti akkumulációjának a biztosításával. Az „információs tettet” követő cselekvés hatékonysága tehát a mérce: mindez a fordítástörténeti tárgyak esetében arra figyelmeztet, hogy nem a nyelvi transzfer lezáródása, hanem az e transzfer révén lehetővé váló jelentésműveleteket követő *cselekvések elemzése* adja a funkcionális keretet.

A fordítási hibák vagy jelentésveszteségek esetében kézenfekvő és hálás feladat az átvitel deficitjének eredményeként előálló félreértésekből fakadó tragikus vagy kontraproduktív kimeneteket listázni (kezdve Szent Jeromos tévedésével, aki miatt hosszú időn át ábrázolták Mózeszt szarvakkal, a 20. század diplomáciatörténetének számos epizódján át banális és hétköznapi orvosi, katonai és mérnöki hibáig, amelyek vége félrekezelte beteg, vereség vagy hibásan megépített szerkezet). De hogyan mérhetők az eredményes jelentés-átvitel eredményei? Hányféleképpen tipizálható a siker? Tetten tudjuk érni a magasabb szintű koordinációs hatékonyságot, az ismeretek új nyelvi közegben való terjedésének, a támogatott (gazdasági vagy kulturális) cserefolyamatok változásának a következményeit? Milyen forgatókönyvek követhetik a nyelvi közvetítés révén megnőtt, magasabb lélekszámú információközösségek formálódását? Ami a fordítások befogadástörténete felé sodorja az érdeklődést, a fordítástartalmak fogyasztásának „dominóhatásait” fűrkészve. Valahogy úgy, ahogyan filológiai oldalról közelítve Máté Ágnes teszi egy Piccolomini-regény szövegvariánsainak és fordításai-

nak krónikás és összehasonlító áttekintésével.⁵ Mert egyúttal az igényt is felkelti, hogy rákérdezzünk: ha látjuk már visszafelé a forrásokat, a fordítók motivációját, műveltségét, inspirációik eredetét és olykor hibáikat, akkor mire lehetünk kíváncsiak még előrefelé, az elkészült fordítások utóéletének, a különböző információs ökoszisztémákra gyakorolt hatásaiknak a vizsgálatával?

S hogyan lehetne tipizálni a jellegzetes információs helyzeteket a fordításigény szempontjából a jelenleginél alaposabban? Az élőbeszéd fordításának azonnalisága és az írott szövegnek az időtől való elszakadása mellett milyen hibridek léteznek? Miben mások a különböző kisvilágok nyelvi közvetítő 'specialistát' nélkülöző alkalmi vagy állandósuló többnyelvűség-környezetei és a nevezetes, intézményes nyelv-szolgáltatásokat igénylő helyszínek (ki-kötők, kereskedelmi központok, diplomáciai csomópontok)? A külhonba utazók nyelvi támogatásának hány csatornáját tudjuk azonosítani?

Kiemelt téma lehet az információs szektor sajátos szereplőinek, a *fordítóknak és tolmácsoknak nyújtott információ- és tudásmenedzsment* (információ- és tudásszolgáltatások, képzés, technológiai támogatás – az algoritmizálással és a mesterséges intelligencia bevonásával bezárólag).

A historiográfiai tematikák érdekes kiegészítői a fordítókra és a tolmácsokra mint szakemberekre és a fordítási folyamatra mint tevékenységre vonatkozó korabeli reflexiók. Mít árulnak el az egykori források (köztük például az ábrázolások s amióta léteznek, a fényképek⁶) arról, hogyan tekintettek rájuk, mi a fordító „társadalmi konstrukciója”?

2.

A „népi történetmesélés” egy egykor nyelvi (és talán etnikailag és kulturálisan) egységes ősi formáció képét sűríti a Babel-allegóriába. Ezt időben a szétszakadó/diverzifikálódó, majd apró lépésekkel a (nyelvi is) újra egységesedő emberiség természetrajza követi (amihez művelődéstörténeti oldalról az univerzális nyelv keresésének hosszú históriája ad aranyfedezetet).⁷

Csakhogy amit a nyelvi változás természetéről, a most már egyre több, jól dokumentált afrikai kirajzási hullámról, valamint a más Homo fajokkal való keveredésről tudunk, az nem engedi meg, hogy ezt az egyszerű forgatókönyvet kövessük. A Föld több hullámban zajló benépesítése során lokálisan létező, ismétlődő forgatókönyv-elem lehetett a migrációs mozgással térben és időben eltávolodni egy egykori magterülettől, és „osztódással” szaporodva újabb és újabb csoportokat létrehozni egy egyre hosszabb vándorlási útvonal állomásaiként. Úgy, hogy a térbeli távolság szükségszerűen a nyelvi távolság növekedéséhez vezet, az eltelt idővel nagyjából arányosan. S ha ez még nem volna elég, a gyakorta kihalási eseményekbe torkolló katasztrófák által rendre megtizedelt kis csoportok a változó természeti kihívások

⁵ Máté Ágnes: *Egy kora újkori sikerkönyv története. 15–26. századi szövegvariánsok és fordítások Eneas Silvius Piccolomini Historia de duobus amantibus című szerelmes regényéből*. Budapest, 2018.

⁶ Köztük a képeklapok és a sajtófotók is. Fernandez-Ocampo, Anxo – Wolf, Michaela: *Framing the Interpreter*. Routledge, 2014.

⁷ Ez a látszatra sokszorosán feltárt, jól ismert terület is tartogathat meglepetéseket. Lásd például a frissen (újra)felfedezett Hernando Colón törekvéseit az emberiség közös tudáskincsének, a valaha valamennyi nyelven kinyomtatott művek közös alapkönyvtárának létrehozására és a szellemi egységesedést segítő univerzális nyelv kialakítására a 16. század elején (amelyhez természetesen egy – spanyol vezető – univerzális birodalom) vitt volna közelebb. Z. Karvalics László: *Libro de los Epitomes. Kutatói kommentárok egy lappangó kéziratok fellelésének híréhez*. Könyvtári Figyelő, 65. évf. (2019) 2. sz. 260–271.

elől a kedvezőbb feltételek felé mozogva érintkezésekkel és a töredécsoportok keveredésével-összeolvadásával tették jóval bonyolultabbá az etnikai és nyelvi rajzolatokat. Mire a neolitikum végén megszületnek az első letelepedett közösségek, és a halász-vadász-gyűjtögető kiscsoportok mellett megjelennek a falutársadalmak is, a népek akkori országútjainak csomóponti helyszínein már egészen bonyolult az összkép.

Ha az első várostársadalmak létrejöttével „belendülő” világtörténelmet a társadalmi komplexitás növekedésével ragadjuk meg, és rendszerszint-ugrásokként írjuk le a nagy átmeneteket, azt mindig szimbiogenetikusként látjuk, vagyis *a többlet és a méretnövekedés a korábban külön fejlődő rendszerek összeolvadásából származik*, amely az alkalmi érintkezéstől a kooperáció különböző formáin át vezet a munkamegosztás kölcsönös átrendeződéséhez és a szellemi tartalmak nagyobb közös készletének megformálásához (köztük a meg-egyező jelentések révén lehetővé tett koordináció nyelvi feltételeinek megteremtéséhez). A városok városhálózati társadalmakká, emezek aztán birodalmakká olvadnak össze,⁸ amelyek a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve egyre határozottabban körvonalazzák a világtársadalom rendszerszintjének kifermálását is (még ha azt leginkább az erősen ellentmondásos globalizáció fogalmával fejezik is ki.)

A különböző gazdasági-társadalmi-technológiai nyomások hatására végbemenő rendszerszint-ugrások (fázis-átmenetek) mögött eddig elsősorban a hatalomtechnikai dimenziókat próbálta azonosítani a történettudomány (hiszen az integráció jellemzően erőszakkal, koercióval történik). Az átmeneteket értelmező rendszerszükségletek szempontjából azonban a katonai-diplomáciai-politikai fejlemények csak követik a gazdaságiakat, amelyek viszont a környezet és a társadalom közti anyag- és energiáttranszfer sajátosságai felől magyarázhatók. Ez a metabolizmus szakadatlanul tágítja a földrajzi teret és növeli-sűríti az azt lefedő hálózatokat. Mindez különböző mobilitásformákon keresztül aktualizálódik, ahol emberek, jószágok (anyagi javak) és szellemi tartalmak mozognak és találkoznak. A mobilitásból szükségszerűen fakad az érintkezés és a csere, ami elkerülhetetlenné teszi a nyelvi koordináció különböző technikáinak kialakítását.

⁸ A nyelvek, a nyelvi érintkezés kérdése már a világtörténelem legelsőnek mondott birodalma, az akadémia létrejöttékor (Kr. e. 2350) is nagy jelentőségű volt, s hogy mást ne mondjunk, *az írásfejlődés kezdetei sem érthetők meg a többnyelvű közeg ismerete nélkül*. Birodalom(építés) és nyelv összefüggéseinek kutatása annyira népszerű lett az ezredforduló (és James Adams úttörő munkássága) óta, hogy Alex Mullen már önálló bibliográfiát szentelhetett a tárgykörnek az Oxford Bibliographies részeként (<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195389661/obo-9780195389661-0197.xml>). Természetesen a birodalomépítés 15–19. századi kolonizációs (majd posztkolonizációs) korszaka is erősen vizsgált terület, hiszen ahány gyarmatosító/kolónia, annyi érintkezésmódozat és nyelvtalálkozás-variáció tehető mérlegre. A leginkább kiterjedtek a britek indiai jelenlétével foglalkozó szakirodalom tűnik. Rendkívül érdekesnek, sokat mondanak és önmagán túlmutatóan találok King feldolgozását, aki bemutatja, hogyan küldtek kadétokat a britek rövid életű kínai protektorátusában felmerült fordításhitelességi és megbízhatósági problémák megoldása érdekében kínai nyelvet tanulni, majd hogyan nyitottak meg egy második képzési csatornát ugyanerre a célra a szingapuri Raffles Intézetben. (King, Michelle: *Replicating the colonial expert: the problem of translation in the late nineteenth-century*. Straits Settlements Social History, vol. 34. (2009) no. 4. 428–446.). Érdekes, hogy a gyarmati státusba soha nem jutó Japán kora újkori fordítástörténete sem írható meg a kínai és a nyugati nyelvi „nyomások” nélkül, mert az izolációs doktrína árnyékában, a Selyemút végpontjaként azért erős gazdasági és kulturális integrációs szálak szövődtek. Ezekben a kínai kereskedők, a holland hajósok és a katolikus hittérítők gazdagították a buddhista és konfucianus kánon korábbi érkezésével már tagolódásnak indult nyelvi színtereket. Clemens, Rebekah: *A Cultural History of Translation in Early Modern Japan*. Cambridge, 2015.

Különböző rendszerszint-ugrások különböző nyelvi koordinációs (fordítási) igényeket támasztanak. Mások a térvizonyok, az intenzitások és a nyelvi számosságok. Az integrációs folyamat kezdetén számtalan eseményhelyszínen sokszor és sokféleképpen megy végbe kevés egymásra ható nyelv *ad hoc* találkozása, az integrációs folyamat végén kevés helyszínen kis számú forgatókönyvvel követhető nyomon, ahogyan nagyon sok, egyidejűleg érintett nyelv között épülnek ki az állandó és professzionális jelentéscsere-csatornák. (Ez már az „iparosított”, tömeges fordításteljesítmény kora, a Népszövetségtől az ENSZ-en át az Európai Unióig, amelyekkel behatóan el is kezdtek foglalkozni a fordítástörténelem kutatói.)⁹

Ám a társadalmi makroevolúció nem szükségszerűen terel minden közösséget a rendszerszint-ugrásig vezető átalakulás utcájába. A nomád, félnomád és transzhumáló csoportok fenntartják az érintkezés számukra szükségszerű formáit, de csak néhol és időszakosan indulnak el az integráció irányába, képesek ellenállni a csoportformálódás erőinek. A sziget-életterek teljes izolációjához képest az egyenlítői őserdők (Dél-Amerikában, Afrikában és Délkelet-Ázsiában), a szibériai tajga, az észak-amerikai préri és az ausztrál kontinens ősi csoporttársadalmi megtalálták a módjait annak, hogy makrostruktúrák építése nélkül őrizték meg és termeljék újra magukat. Hogy erősítsék az ellenállóképességüket, miközben az érintkezést a szükségszerű minimumra szorítják.

Néhány megoldást jobban ismerünk, például a *nyelvi exogámiának* az Északnyugat-Amazóniában élő tukán indiánok között az utolsó pillanatban még „elcsípett” formáit, vagy az ausztrál őslakók huszonhat nyelv és közösség között közvetíteni képes technikáját, a *tuckandee-t*, a környező csoportokhoz küldött és ott nevelkedett gyermekek hálózatát.¹⁰ S mindez arra is figyelmeztet, hogy a kiháló nyelvek problémájával sem egyszerűen a nyelvi sokszínűség erőzójának lassítása miatt kell foglalkozni, megoldó erejű beavatkozások reményében. Mindig mellé kell illeszteni, hogy a nyelvközi érintkezés történelmi alakváltozatairól is adalékokat szolgáltathatnak.

A makroevolúciós nézőpont egy olyan „rácst”, állandó nézőpontot kínál, amely bármely konkrét fordítástörténeti tárgynak meg tudja keresni a helyét, azt fürkészve, hogy miképp illeszthető ebbe a megközelítési keretbe is. A fordítástörténelem bátor, innovatív, kísérletező és fokozatosan táguló szakirodalmi hagyományára pillantva joggal remélhetjük, hogy erre is fogékonynak bizonyul majd.

3.

A fordítástörténet két erős tudományos ambíció találkozási pontján született meg. Egyik forrása a *fordítástudomány* (*translation studies, traductologie*) berkein belül megtermő és erősödő történeti érdeklődés, a másik pedig a tárgyválasztás bővülése a *történettudományon* belül, amely bizonyos korok és bizonyos kérdéskörök esetén fordítókra és tolmácsokra, művelődési kontextusban nevezetes szövegek nyelvközi utzásaira vált kíváncsivá.

A történettudományi érdeklődés tárgyközpontúsága heterogén és össze nem kapcsolódó eredményeket hozó szöveghagyományt hívott életre. Például az Ó- és Újszövetség fordításai-

⁹ A Népszövetség kontextusában elsősorban annak fordító- és tolmácsirodája érdemesült történeti feldolgozásra (Ikonou, Haakon A.: *An international language: The Translation and Interpretation Service*. In: Ikonou, Haakon A. – Gram-Skjoldager, Karen (eds): *The League of Nations – Perspectives from the Present* Aarhus Universitetsforlag, 2019. 30–39. Az Európai Unió és előzményszervezetei fordítástörténetéről lásd Cigüenza, Judit Campo tömör összefoglalóját (*Translating for the European Union. History and Challenges*. Universidad di Valladolid, 2018.). Az uniós áttekintések általában a tolmácsok és fordítók számának, illetve a fordított oldalak mennyiségének nyaktörő emelkedését hangsúlyozzák.

¹⁰ Sveiby, Karl-Erik – Skuthorpe, Tex: *Treading Lightly*. Crows Nest, 2006.

nak történetével már a 19. század második felében intenzíven kezdtek foglalkozni,¹¹ az újkori Európa diplomáciai központjává lett török főváros nyelvi boszorkánykonyhájának szereplői iránt csak majd száz évvel később, a 20. század végén élénkült meg az érdeklődés¹² – de a két szövegahagyomány között nincs semmiféle átjárás. Az egyiket főleg teológiai, a másikat politikatörténeti izgalom sodorták a fordítástörténeti tárgyválasztáshoz. S nem változott a helyzet akkor sem, amikor a hellenizmus, a humanizmus és a reneszánsz irodalmi és tudományos kézirat-vándorlásainak krónikája vagy a 15. század végén induló gyarmatosítás, majd később a kolonializmus története került a tárgylemezre az interkulturalitás kontextusában. Az ókor (és annak soknyelvű multikulturális birodalmi) kutatásában a többnyelvű feliratok és táblák „segédtudományi” keretben érdemesültek figyelemre, a nyelvi megfejtések révén megszereshető kortörténeti ismeretek forrásaként. Eközben annak ellenére maradtak eurocentrikusak a kiindulópontok, hogy régóta jól ismertek a fordítástörténelem kínai fejezetének fontos epizódjai.¹³

A fordítócéh tagjainak érdeklődése szeretett szakmájuk történetisége iránt az 1960-as évek közepén ébredt fel, épp, amikor a fordítástörténelem maga is a negyedik korszakába lépett.¹⁴ Ugyan afféle identitás-erősítő „kis színesként” egy-egy nevezetes fordító és tolmács története már korábban is bekerült különböző áttekintésekbe,¹⁵ önálló iskolája alakult ki a

¹¹ Székely Tibor: *A magyar bibliafordítások történetéből – 1500–1955. Irodalomtörténeti tanulmány.* Budapest, 2003. 5.

¹² Lásd Ruth A. Roland „klasszikus” munkáját (*Interpreters as Diplomats. A Diplomatic History of the Role of Interpreters in World Politics.* Ottawa, 1999. Első kiadása: *Translating World Affairs.* Jefferson, 1982.). A korai hazai reflexiók közül kiemelendő: Hiller István: *A tolmácsper. A bécsi Haditanács működése és a Habsburgok tolmácsai a 17. század első felében.* Történelmi Szemle, 33. évf. (1991) 3–4. sz. 203–214., a későbbiek közül Kármán Gábor: *Zülfikár aga portai főtölmács.* Aetas, 31. évf. (2016) 3. sz. 54–76. Ezek a tanulmányok már nem a kortörténeti rekonstrukcióhoz hívnak segítségül tolmácsokkal kapcsolatos tárgyakat, hanem őket magukat teszik vizsgálat tárgyává.

¹³ A fordítás Jia Gongyan-nak tulajdonított első, háromezer éves definíciójától („az egyik írott nyelv helyettesítése egy másikkal a kölcsönös megértés érdekében anélkül, hogy a jelentés megváltozna”) a Ming dinasztia alatt működő két, párhuzamos intézményig. Az egyik a Fordítók Hivatala, „ahol csak okmányok fordításával foglalkoztak, a másik az élőnyelvi tolmácsok kiképzését végezte, és a Szertartások Minisztériumától függött. A két iskolában nem ugyanazokat a nyelveket tanulmányozták és ismerték.” Pelliot kutatásai nyomán idézi: Ligeti Lajos: *Egy XII. századi mandzsú-tungúz írás. A 'kis' dzsürsei írás értelmezése.* Budapest, 1948. A „keleti” fordítástörténelemre lásd: Van Hoof, Henri: *Histoire de la traduction en Occident.* Paris, 1991.

¹⁴ Sawant, Datta G.: *History of translation.* Research Gate, 2013 January, https://www.researchgate.net/publication/271640678_History_of_Translation (letöltés: 2020. április 12.)

¹⁵ A „hősök és mártírok csarnokának” állandó szereplői az Antwerpenben a Biblia kora modern angolra fordításáért megégetett William Tyndale (1494–1536) vagy a Párizsban ateizmussal vádolt, megkínzott és kivégzett francia tudós, Etienne Dolet (1509–1546), aki kálvinista szövegeket és Platón-dialógusokat egyaránt fordított. A szomorú lista végén Hitoshi Igarashi (1947–1991), a neves iszlámkutató, Salman Rushdie *Sátáni verseinek* japán fordítója áll, akit a szélsőséges iszlámisták fenyegetéseit követően halálra szurkálva találtak a Tsukuba Egyetem-beli irodája előtt 1991 júliusában. E panteon legnépszerűbb szereplője kétségkívül Malintzin (Malinche), akinek a történetével számos önálló, ismeretterjesztő és szaktudományos feldolgozás foglalkozik. Lásd elsősorban: Loria, Laura: *La Malinche: Indigenous Translator for Hernan Cortes in Mexico.* New York, 2017.; Jager, Rebecca K.: *Malinche, Pocahontas, and Sacagawea: Indian Women as Cultural Intermediaries and National Symbols.* Oklahoma, 2016. A helyi nyelvek (maja, nahuatl) ismerőjeként megtanulta az ókasztíliait is, hogy Cortez segítőtje lehessen. Jellemző, hogy a spanyolok mezoamerikai térfoglalásának nyelvi vonatkozásaival foglalkozó közleményeket évtizedekig Malinche története uralta, miközben a 16. századi spanyol-Amerikában a fordítóknak és tolmácsoknak már önálló iskolája is nyílt. Lásd: Arencibia Rodriguez, Lourdes: *The Imperial College of Santa Cruz de*

szótártörténelemnek, de egy olyan *egyetemes és összehasonlító fordítástörténelem* igénye, amely minden kontinensre, nyelvek százaira és közel három évezredre egyaránt vonatkozni kíván és tud, csak ekkor fogalmazódik meg. A legmerészebb vízió szerint pedig mindez a világtörténelemnek, a civilizáció történetének akár a fordítás perspektívájából történő újraírását is jelentheti. Magához a történeti folyamatokhoz kialakított újfajta viszonyt és beszéd-módot.¹⁶

S mindennek a kezdeményezője Radó György (1912–1994) volt, az *International Federation of Translators* (FIT) magyar tagja,¹⁷ aki arra hívta fel a kollégáit a szervezet Dubrovnikban rendezett 4. konferenciáján 1963-ban, majd rövid cikkeiben,¹⁸ hogy előzetes tanulmányokkal és monográfiákkal járuljanak hozzá a korábban kevés figyelmet kiváltó fordítástörténelem megszületéséhez. Hatására a következő kongresszuson, három év múlva a finn Lahtiban önálló bizottságot állítottak fel (*Committee for the History of Translation*), és megkezdték egy nagy, reprezentatív tanulmánykötet előkészítését. Ez a munka azonban csak majd három évtized múlva jutott megvalósulásig, amikor sok-sok nekifutás után a tárgykör alapművének tekinthető könyv végre megjelent.¹⁹ (Ekkorra már 140 főt számolt a fordítástörténelemmel foglalkozó kutatók néhány évente frissített listája,²⁰ akik közül a szerzők javarészt kikerültek). A bevezető-rendszerező, tankönyvszerű válogatás egyes fejezetei a fordítókat az ábécék, a nemzeti nyelvek, a nemzeti irodalmak kovászaiként, a tudás terjesztőiként, a mindenkori hatalom „megzabolázóiként”, a vallások és a kulturális értékek terjesztőiként tárgyalták, s külön fejezetet szenteltek a szótárak és a tolmácsok szerepének.

Az évtizedes késlekedés ellenére mi sem bizonyítja jobban a Radó által meghirdetett program sikerét, mint hogy ugyanebben az évben a FIT-munkacsoporttól függetlenül is jelent meg rendhagyó fordítástörténeti monográfia, amely a 17. századtól napjainkig tekinti át a terület néhány kiválasztott vonatkozását,²¹ illetve a szakirodalom egybehangzó véleménye az, hogy a fordítástörténelem már a huszadik század nyolcvanas éveitől felszálló ágba került.

Tlatelolco. The First School of Translators and Interpreters in Sixteenth-Century Spanish America. In: Bastin, Georges – Bandia, Paul (eds): *Charting the future of translation history.* Ottawa, 2006. 263–275.

¹⁶ Rundle, Christopher: *Translation as an approach to history.* *Translation Studies*, vol. 5. (2012) No. 2. 232–248.

¹⁷ Sürgetőnek vélem, hogy a fordítástörténelem nagy alakjain kívül elmélyülten foglalkozunk a fordítástörténelem „hungarikumaival”: Radó György fordítástörténeti munkássága monográfiásra, franciául és angolul megjelent írásai fordításra várnak. S ne feledkezzünk el a magyar születésű Bokor Gáborról sem (Gabe Bokor, 1937–), a fordító- és tolmácsipar praktikus támogatására létrehozott *Translation Journal* alapítójáról.

¹⁸ Radó, György: *La traduction et son histoire.* *Babel*, vol. 10. (1964) no. 1. 15–16.; Radó György: *Approaching the History of Translation.* *Babel*, vol. 13. (1967) no. 3. 169–173.

¹⁹ Delisle, Jean – Woodsworth, Judith (eds.): *Translators Through History.* Amsterdam–Philadelphia, 1995.

²⁰ *International Directory of Historians of Translation.* Megjelent 1991-ben, 1993-ban és 1996-ban. A 20. századi fordítástörténészek munkáját az *Index Translationum*, a Népszövetség, majd az UNESCO által 1932 óta évente összeállított fordításrepertórium segíti. Erről lásd: Csizmadia Dominika: *A fordítás mint a nemzetek közötti kapcsolatok vizsgálatának lehetséges eszköze.* In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei.* Budapest, 2009. 185–213.

²¹ Venuti, Lawrence: *The Translator's Invisibility. A History of Translation.* New York, 1995. A magyar termés nagyjából ugyanekkorról: egy alapos és sok érdekességgel szolgáló ismeretterjesztő írás a *História* lapjain. Petneki Áron: *Középkori utazók, nyelvi korlátok.* *História*, 15. évf. (1995) 9–10. sz. 13–15.

Az elmúlt évtizedben pedig látványosan hangsúlyos kutatói terrénommá sikerült válnia, amit legjobban a monográfiák és a szakfolyóiratok burjánzása jelez.²² Az általános és gyakorlati profilú fordításszakmai orgánusok is rendre történeti tárgyú tanulmányokkal és tematikus számokkal jelentkeznek.²³ S hogy mennyire igaz az az állítás, hogy a szemünk látára, épp most értékelődik fel ez a témakör, jól jelzi egyrészt a 2018. decemberi, Lisszabonban rendezett nemzetközi konferencia,²⁴ másrészt a Bécsi Egyetemen a 2019/1-es számmal indított új, nemzetközi folyóirat, a *Chronotopos*, amely merészen az egyetemes fordítástörténelem szakfolyóiratának a szerepét célozta meg,²⁵ illetve a neves Routledge Kiadó 2019 szeptemberében meghirdetett új könyvsorozatának (*Research on Translation and Interpreting History*) indítása. De ide sorolhatnánk az oxfordi Bodleian Könyvtár 2019. február és június között megrendezett *Babel: Adventures in Translation* című kiállítását is.²⁶

A fordítástörténetnek mostanra komoly tematikai gazdagsága, egymásra figyelő szöveg-hagyománya alakult ki, vannak sokat hivatkozott „klasszikusai”, erős módszertani diskurzusa,²⁷ s lassan már a fordítástörténelem historiográfiájáról is beszélhetünk, ami szorosan összekapcsolódik a fordítástörténelem elméleti útkeresésével²⁸. Az pedig már egy historiográfiában is komoly hangsúlyképző, ha három éven belül három könyvet (két visszaemlékezést és egy tanulmánykötetet) szentelnek egyetlen témának (a német Harmadik Birodalommal kapcsolatos tolmácsolási színtereknek).²⁹

Az önmagukon túlmutató kontextusok közül az *interkulturalitásra* irányul a legnagyobb figyelem,³⁰ és erősen hangsúlyossá lett a személyes és *mikrohistoriai* kontextus,³¹ a

²² Az Universitat Autònoma de Barcelona még 2007-ben indított (inkább évkönyvnek számító) Hispánia-centrikus folyóiratot. (*1611: A Journal of Translation History*, <http://tsjournals.org/journal/1611-journal-translation-history>). Ezt követte a Hong Kong Chinese University kétnyelvű *Translation History / Fanyishi yanjiu* című kiadványa 2011-ben (<http://tsjournals.org/journal/studies-translation-history-fanyishi-yanjiu>).

²³ A Taylor & Francis kiadó szakfolyóiratai közül az 1995 óta megjelenő nivós *Translator* például 2009-es évfolyamát szentelte két, az arab/török és a kínai fordítástörténetet áttekintő tematikus számnak, a 2007-ben indult *Translation Studies* pedig a 2012/2-es (*Rethinking Methods in Translation History*) és a 2014/2-es számát (*The City as Translation Zone*).

²⁴ *A Host of Tongues... Multilingualism, lingua franca and Translation in the Early Modern Period* absztraktkötete elérhető itt: <https://ahostoftongues.org/book-of-abstracts>. (Letöltés: 2020. április 12.)

²⁵ <https://chronotopos.eu/index.php/cts/about>.

²⁶ <https://www.creativeml.ox.ac.uk/about/events/babel-adventures-translation-o>.

²⁷ Pym, Anthony: *Method in Translation History*. Manchester, 1998.

²⁸ D'hulst, Lieven: *Essais d'histoire de la traduction. Avatars de Janus* Paris, 2014.; Bastin–Bandia: *Charting the future*, i. m.

²⁹ Schmidt, Paul: *Hitler's Interpreter: The Memoirs of Paul Schmidt*. Stroud, 2016.; Wolf, Michaela (ed.): *Interpreting in Nazi Concentration Camps* Bloomsbury, 2016.; Wolfe, Frank: *Nuremberg's Voice of Doom: The Autobiography of the Chief Interpreter at History's Greatest Trials*. Yorkshire–Philadelphia, 2018.

³⁰ Pym, Anthony: *Negotiating the Frontier. Translators and Intercultures in Hispanic History*. Manchester, 2000.

³¹ A fordítás mikrotörténetére lásd: Adamo, Sergia: *Microhistory of translation*. In: Bastin–Bandia: *Charting the future*, 1–100. Az antropológusok számára pedig szinte kezdettől fogva külön izgalmat hordoz, hogy miként lehet a natív közösségek kifejezőkészségének kulcsdarabjait megfelelő jelenésben megérteni és átültetni a terepmunkán lévő kutatók számára – különösen akkor, ha elveszett, vagy soha nem is rendelkezünk azzal az ontológiával, amely ezt lehetővé tenné. Minderre lásd: Anne Salmon remek tanulmányát: *Tribal Words, Tribal Worlds: the Translatability of Tapu and Mana*.

közvetítői (*go-between*) szerepek általános felértékelődéséhez kapcsolódóan. Ehhez igazodnak a fordító és tolmács mint a munkamegosztásból kiemelkedő *'szakma'* születésére és fejlődésére, majd *intézményesedésére* vonatkozó rendszerezések (például a kanadai fordítók társaságának ötven évét feldolgozó Delisle,³² a fordítók nemzetközi *hálózatosságát* vizsgáló feldolgozások,³³ de nagyon izgalmas *a fordítás és a cenzúra* történeti kapcsolatait boncolgató válogatás is.³⁴

Erre a táguló és erősen diverzifikálódó témauniverzumra próbálta megadni a közös *szemléleti kiindulópontokat*, a fordítástörténelem „humanizálásának” ürügyén, két „princípium” köré rendezve az egyik legtermékenyebb és legnagyobb hatású szerző, Anthony Pym.³⁵

„*Először a fordítókat tanulmányozd, utána a szövegeket*” – tartja Pym első princípiuma. Olyasmit ért alatta, hogy olykor akár az obskurusnak tűnő részletek, epizódok kiásása, fellelése és megosztása és a multidiszkurzivitáshoz meg a sokfajta kontextushoz való ragaszkodás elfogadása és követése kínálhat elégséges fegyverzetet a fordításban megnyilvánuló cselekvések hátterének elmélyült értelmezéséhez. S mindehhez természetesen a fordítók fizikai–földrajzi mozgásának követésére kell „kiérzékenyedni”: nemcsak országról országra, hanem ügyfélről ügyfélre és diskurzusról diskurzusra. Társadalmi beágyazottságukon, megrendelőiken és azokon a kontrollszerkezeteken kívül, amelyeken belül szerephez jutnak, érdemes feltárni autonómiájukat, döntéseiket, „mikrohatalmukat” is.

„*Keressd a szakmai kultúra-köziséget!*” – fogalmazza meg a második princípium. Ahogy egy könyvnek, a fordítóknak is megvan a maguk *provenienciája*: valahonnan jönnek, valahogy képződnek, valamilyen úton betagozódnak a nyelvi problémamegoldásba. Érdemes komolyan venni a másodlagos hatásmechanizmusokat (*secondariness*), és bele kell törődni abba, hogy nem egyetlen, folyamatos történetben kell gondolkodni, hanem állandó megszakítottságban, diszkontinuitásban, amely mellett azonban termékenyen megférnek a lokalitások fölött kirajzolódó integrációk, tudás-akkumulációk és kölcsönhatások, az egyre átfogóbb hálózatokba rendeződés mintázatai is.

Ugyanezzel az „útravalóval” természetesen számos „hagyományos” történeti narratívával hibridizálhatók fordítástörténeti tárgyak. A sokarcú politikatörténeti érdeklődés felfutó dilemmája az autoriter rezsimekkel együttműködő fordítók szerepének tisztázása. Erős a gazdaságtörténeti érdeklődés (árak, kínálat, foglalkoztatás), de élénken foglalkoztat szerzőket a fordítás és a társadalmi nemek problémavilágának összekapcsolása is. Ebbe a sorba illik az információ-történeti látásmód is.

4.

De vajon hová jutunk, ha (befejezésül) magának a fordítástörténelemnek a kiterjeszhetőségére is rákérdezzünk?

In: Marshall, Mac – Caughey, John L. (eds): *Culture, Kin and Cognition in Oceania: Essays in Honor of Ward H. Goodenough*, Washington D.C., 1989. 55–78.

³² Delisle, Jean: *Les alchimistes des langues. La Société des traducteurs du Québec, 1940–1990*. Ottawa, 1990.

³³ Pym, Anthony: *Cross-Cultural Networking: Translators in the French-German network of petites revues at the end of the nineteenth century*. In: Buzelin, Hélène – Folaron, Deborah (eds.): *Special issue on Translation and Network Theories*. Meta, vol. 52. (2007) no. 4. 744–762.

³⁴ Seruya, Teresa – Moniz, Maria Lin (eds.): *Translation and Censorship in Different Times and Landscapes*. Newcastle, 2008.

³⁵ Pym, Anthony: *Humanizing Translation History*. Hermes – Journal of Language and Communication Studies, vol. 42. (2009) 23–48.

Jó kiindulópontot jelenthet Mariano Zukerfield „kognitív materializmusa”. Zukerfield fizikai és szellemi javak egyidejűsége és egymásba átjáró mivolta köré épít elméletet és fogalmi hálót. Ebben a fizikai minőségek különböző alakváltozatainak egymásba való átmenete a *transzdukció* (*transduction*), a fizikai tartalom információs (szellemi) tartalommal való válása, és ennek fordítottja a *konverzió* (*conversion*), a szellemi tartalom különböző alakváltozatainak egymásba való átmenete a *fordítás* (*translation*).³⁶ A három átalakulás-típus nem önmagában áll, hanem bonyolult láncolatokkal kapcsolódik össze. A megnevezésen és a jelentések világán keresztül az anyagi princípiumhoz tartozó elemek a szellemi tartomány részévé válnak, s az így megnövelt megismerő kapacitás, megértő erő és koordinációs kapacitás hat vissza magának a fizikai valóságnak az alakítására.

A konverziós elemekkel bővített 'fordítást' természetesen jóval átfogóbb értelemben kell használnunk, mint a „nyelvi megfeleltetést”, és még azt is bele kell értenünk, hogy bármilyen fordítási művelet változtatással jár: többlet keletkezik vagy valami elveszik a folyamat során. A fentiekből fakad, hogy a kommunikáció, a tanulás és a gondolkodás (voltaképp: a kultúra egésze) is „fordítás”: s noha nyelvi közvetítettség nélkül is működhet bármelyik eleme, olyan domináns a nyelv jelenléte, hogy magához húzza az értelmezést.

Értelemszerűnek tűnik, hogy emiatt a fordítással összefüggő jelenségek mint kutatási tárgyak egy taxonómiában a nyelvi jelenségek összessége alá rendeződjenek. A magam részéről azonban még ezt is túl szűknek érzem, hiszen a nyelvi univerzum a kognitív univerzumnak csak egy része. S csoportszinten sem a nyelv közössége, hanem az úgynevezett *episztémikus közösség* lesz az érdekes (a legáltalánosabb formájában azonosan kódolt jelentések és képzetek együttes tartománya) – ez a feltétele annak, hogy akciőközösség (cselekvéskoordináció) létezhesen. A makroevolúciós nézőpontot mozgósítva: a világtörténelem leírható egyre nagyobb méretű episztémikus és akciőközösségek történeteként, és a nyelvi jelenségek kultúrtörténetének is ez a legátfogóbb kerete. Jól illeszkedik be ebbe a hagyományos nem fordítástörténeti kontextusban tárgyalt nyelvi jelenségek egy része is: a többnyelvűségformák, a kreolizáció, a különböző korok és kultúrák által megteremtett *lingua franca*. A vándorszavak, a jövevényszavak, az idegen szavak, a nyelvkölcsönzés vagy éppen az idegen nyelvű olvasás, könyv- és újságfogyasztás jelenségvilága. Érdekesen vizsgálhatók a jelek és jelentések sajátos osztályai a tagolt és írott nyelveken belül: az idiómák, közmondások, személynevek, állat- és növénynevek, mesterségszavak, mérték-elnevezések és pénznevek nyelvközi ozmózisai. És a nyelven kívüliek: gesztusnyelvek és szimbólumok, képek és ikonikus motívumok, dallamok. Vagy épp a történetek, a mesék, ezek alapmotívumai, az ezekre ráépülő normák és alapnarratívák, hitrendszerek és világképek. A nyelvújítás, a mesterséges nyelvek, a nyelvtechnológia fejlesztése, az univerzális nyelvnek a történelem különböző időszakaiban újra és újra fellángoló keresése (amelyre bizonyos szögből akár már a fordítás egyfajta antitéziseként tekinthetünk). És természetesen, ha akkumulációs folyamatként tekintünk minderre, akkor különösen felértékelődik a tudományos tudás és a tudományos adattermelés ilyen szemmel feldolgozott története.³⁷

Óvatosan jegyzem meg: mintha ismét oda kanyarodtunk volna, hogy az információ-történelemre, amely az előző bekezdésekben felsorolt valamennyi szempontot programszerűen tartalmazza, ebben az interdiszciplináris térben nagyon magas absztrakciós szintű gyűjtőkategóriaként tekinthetünk.

³⁶ Zukerfield, Mariano: *Knowledge in the Age of Digital Capitalism: An Introduction to Cognitive Materialism*. London, 2017.

³⁷ Egy különlegesen izgalmas tanulmány-kompozícióra, a térképészeti, technológiai, csillagászati és társadalomismereti vonatkozásokra lásd: Manning, Patrick – Owen, Abigail (eds.): *Knowledge in Translation. Global Patterns of Scientific Exchange, 1000–1800*. Pittsburgh, 2018.

LÁSZLÓ Z. KARVALICS

*The unceasingly revisitable translation history.
Significance and challenges of information history approaches*

After identifying seven dominant information history discourses, we verify that translation history can provide worthwhile contribution to all of them. The paper offers a list of research questions, generated by information history interest, which can be seen by translation historians as their special research problem. It is also interesting to reconsider the crossroads, research challenges and new contexts of translation history, using the approaches of Big History and Social Macroevolution. After reviewing the rough historiography of translation history, we explain why it is timely to extend the scope of translation history to every historical form of linguistic connections and meaning conversion.